

»Vesela, priletna, samoživeča gospa z gradu Rauhenstein«:

Elementi romantičnega prijateljstva v delih
Pavline Pajk

Abstract

“Gay, Elderly, Self-Standing Lady From the Castle Rauhenstein”: Elements of Romantic Friendship in the Works of Pavlina Pajk

Text analyzes the work of novelist and poet Pavlina Pajk (1854–1901), who is considered to be “the first lady of Slovenian women’s novel”, but most of the time her opus was disregarded and misunderstood. Pavlina Pajk was ranked, among other things, among those “inappropriate, excessively emancipated women”, “adherents of George Sand”, as signified by feminists at the turn of the 19th to 20th century, who with their life and work raised more radical class, status, gender and sexual, in short, identity issues as it was established by the then dominant national canon. Among other things, Pavlina Pajk advocated sexual relativity and opposed gender and sexual conventions of her time. In many of her works we can find elements of *romantic friendship*, a specific form of love between women, in American and European societies quite frequent until the early 20th century. Thus we can gain an insight into the pre-homosexual or pre-lesbian discourse of the 19th century literature in Slovene.

Keywords: Pavlina Pajk, George Sand, third sex, new women, romantic friendship, pre-lesbian discourse, lesbian culture of the 20th century, homophobic censorship

Nataša Velikonja is a sociologist, poet, essayist, translator and lesbian activist. (natasavelikonja@guest.arnes.si)

Povzetek

Tekst analizira delo pisateljice in pesnice Pavline Pajk (1854–1901), ki velja danes za »prvo damo slovenskega ženskega romana«, vendar je bilo njeno ustvarjanje večino časa deležno omalovaževanja, spregleda in nerazumevanja. Pavlina Pajk je namreč med drugim sodila med tiste »neprimerne, pretirane emancipiranke«, »georgesandistke«, kot so jih označile feministke s preloma iz 19. v 20. stoletje, ki so s svojim življenjem in delom sprožale radikalnejša razredna, stanovska, spolna in seksualna, skratka, identitetna vprašanja, kot je takrat določal uveljavljeni nacionalni kanon. Med drugim je zagovarjala spolno relativnost in nasprotovala spolnim in seksualnim konvencijam svojega časa. V mnogih njenih delih lahko najdemo elemente romantičnega prijateljstva, specifične oblike ljubezni med ženskami, v ameriških in evropskih družbah pogoste vse do zgodnjega 20. stoletja. S tem lahko razbiramo predhomoseksualni oziroma predlezbični diskurz v literaturi 19. stoletja na Slovenskem.

Ključne besede: Pavlina Pajk, georgesandizem, tretji spol, nove ženske, romantično prijateljstvo 19. stoletja, predlezbični diskurz, lezbična kultura 20. stoletja, homofobna cenzura

Nataša Velikonja je sociologinja, pesnica, esejistka, prevajalka, lezbična aktivistka. (natasavelikonja@guest.arnes.si)

Pisateljica in pesnica Pavlina Pajk (1854–1901) je v teku svojega življenja objavila več kot dvajset knjižnih del, med njimi zbirko pesmi, šest romanov, osem novel in osem povesti, več njenih del pa je še vedno v rokopisni obliki. Danes velja za »prvo damo slovenskega ženskega romana« (Hladnik, 2005), vendar pa je bilo njeno ustvarjanje večino časa deležno neizmerne spregele in še vedno, toda precej simptomatično, ni obravnavano s primernim razumevanjem.

Večplastno zavračanje dela in osebnosti pisateljice Pavline Pajk

Literarna srenja Pavlini Pajk že v njenem času ni prizanašala. Tržaški časopis *Edinost* je denimo septembra 1896 objavil *Portretno karikaturu* z naslednjim besedilom:

Dolga, suha gospa brez oblik, brez elegance v toaleti, brez duha v govoru ... Prikaže se na svetlo le tedaj, kadar čita v 'Slovenskem klubu' svoje 'Aforizme o prijateljstvu' ali 'Aforizme o ljubezni'. V družbi navadno molči, ali pa dvori prof. Stritarju, ki jo posluša z – namrščenimi obrvami ... Običajno toži, da jo boli želodec in da uživa že leto dni samo mleko in vodo. (Zlobni realist Govekar, ki je mimogrede tudi medicinec, mi je o neki priliki zatrjeval z vso resnobo, da kažejo gospejini spisi sploh, da se živi njihova mati že od nekdaj le z – mlekom in z – vodo, ter dostavil: 'Mi, ki se živimo ob mesu in vinu, pišemo seveda – drugače'...) Gospa ima jako lepe, ponižne oči, lepe, ozke roke... Gospa ima tudi sina, filozofa, in soproga profesorja, ki govori najrajši o 'starih idealih', ter se pri svojih nešteti, a malo čitanih romanih, ki so spisani vsi po istem sentimentalnem kopitu nemških beletristinj, podpisuje: Pavlina Pajkova ... (Edinost, 1896)

A krog okrog *Edinosti* ni izkazoval takšnega uničevalnega odnosa do nje le na osebni in literarni ravni, temveč tudi do njenih feminističnih vsebin, kar bom podrobneje opisala v nadaljevanju.

Še posebej so njeno literaturo zavračali naturalisti, predvsem Fran Govekar, ki ji je očital, kot piše literarni zgodovinar Miran Hladnik (2005), »trivialnost, šablonskost, umetniško nestremljivost, zgledovanje pri nemški pisateljici Marlitt, jokavi idealizem in medlost značajev«. Naj na tem mestu opozorim, da je bilo ime E. Marlitt (1825–1887) psevdonom za Eugenie John, nemško pisateljico, ki je zavračala žensko identiteto, med letoma 1865 in 1874 napisala osem romanov, sicer pa je bila tudi družabnica princeze Schwarzburg-Sondershausen. Danes slovi kot ena od pionirk nemškega literarnega feminizma (Velikonja in Greif, 2012: 19). Pavlino Pajk, ki je sicer javno in polemično zagovarjala svojo pozicijo, je pred temi očitki branil tudi Josip Stritar: »Če vas imenujejo slovensko Marlitt, ni se Vam treba sramovati tega priimka.« (Hladnik, 2005)

Poleg tega se je z njeno pisateljsko kondicijo »v 19. stoletju lahko kosalo le malo moških«. Kot nadalje piše Hladnik, da je bila

resna konkurenca moškemu literarnemu monopolu. Za nameček se je Pajkova lotila žanra ženskega romana, ki zanj v nacionalnem žanrskem sistemu ni bilo predvideno mesto. Modelno in nacionalno strateško vlogo je namreč imel jurčičevski roman z moško glavno osebo, mladim izobražencem kmečkega porekla, ki si prizadeva s poroko s premožno meščanko popraviti in utrditi svoj socialni status. Zgodbeni vzorec Pajkove, ki je glavno vlogo namenila revni mladi gubernanti, ki se na koncu srečno poroči, je bil za moško presojo reči neuporaben in moteč. Njeni romani se dogajajo večinoma v

podeželski graščini, novele v meščanski vili, povesti samo na vasi; posebnost slednjih je, da glavne osebe niso meščani ali plemiči, ampak kmetje in delavci. Dogajanje poganjajo v romanih naprej spletke, v povestih pa vse zaplete poudarjena moralna drža junakinje. (ibid)

Hladnik obenem meni, da jo je od osrednje literarne struje ločilo tudi meščansko poreklo, ki je bilo »vpadljivo drugačno od običajnega kmečkega izvora pisateljskih kolegov.« (ibid)

Omalovaževanje njenega dela se je nadaljevalo tudi v 20. stoletju in je še vedno prisotno. Literarni zgodovinar Anton Slodnjak je pisal, da so njena dela »skrpucalo po Stritarjevem zgledu«, »slovstvene zablode in neokusnosti« (ibid). V spletni enciklopediji *Wikipedia* se je biografu zdelo pomembnejše od podrobnega opisa njenega literarnega ustvarjanja ali življenja zapisati, da »njenim pripovedkam manjka epska slikovitost in trdnost zgradbe« ter da »njene pesmi ne kažejo večje pesniške nadarjenosti« (Sl. wikipedia, 2013). V *Leksikonu Slovenska književnost* (1996: 334) piše, da je »večina njene epigonske lirike brez literarne vrednosti« ter da so »naivno skonstruirane, idealistično idejno usmerjene in sentimentalne tudi njene novele in črtice«. *Veliki slovenski biografski leksikon Osebnosti* (2008: 974) skoraj dobesedno ponovi to mnenje in navede, da je pisala »naivno skonstruirano, sentimentalno in razglabljaljočo prozo z žensko tematiko«.

Odpor, ki ga je zbujala Pavlina Pajk, je torej večplasten in se dotika vprašanj literarnega ali kulturnega kanona, tudi razrednih vprašanj, nacionalne pravšnosti, predvsem pa feminističnega vprašanja ter tematik spolne in seksualne identitete. Pavlina Pajk namreč ni samo ena prvih slovenskih pisateljic. Velja tudi za prvo žensko, ki na Slovenskem piše o ženskem vprašanju: leta 1876 je objavila roman *Odlomki iz ženskega dnevnika*, a še pomembnejše – istega leta je objavila v časopisu *Zora* tudi razpravo o George Sand, ki je umrla junija tistega leta, z naslovom *George Sand* (Pajk, 1876: 275–277).

George Sand (1804–1876), kar je psevdonim za Amantine Lucile Aurore Dupin, je bila še ena pisateljica, ki je prikrila žensko identiteto z moškim psevdonimom, obenem pa škan-dalizirala javnost s svojo promiskuiteto, z moškim oblačenjem, s transvestitjo, z androginitjo, kajenjem v javnosti in lezbičnimi epizodami.¹ Tudi ona je, tako kot E. Marlitt, navduševala Pavlino Pajk; ta jo opiše kot eno največjih francoskih »pisateljskih močij«, »slovečo pisateljico najduhovitejših spisov, kojih je svet kedaj čital iz ženskega peresa«, »žensko duhovito, žensko vajeno vse svoje nagibe videti izvrševane«, »genijalno ženo«. Opiše jo tudi kot »največo in glavno braniteljico in podpirateljico ženske emancipacije, ki je stavila tako drzna prašanja braneč ženstvo, da so obmolknili in se jej udali najhujši sovražniki ženstva in ženskega osvobodjenja. In tudi v svojih romanih brani venomer ženstvo, ter čitateljem odkriva brezštevne načine, kako se ljubezen razvija v ženskem srcu«. Občuduje njena literarna dela:

Njeni spisi mrgole filozofičnih refleksij, duhovitostij, neustrašljive energije in visoke idealnosti, tako da človek, jih čitaje, nehote mora prašati: je-li to možka ali ženska pisava. In kakor je ona bila spremenljiva v svojih spisih in so raznovrstni karakterji, koje je ona opisala, baš takoršno je bilo tudi njeno življenje. (...) Svoj čas, ko je spisovala še glediščne predstave, imela je neskončno veselje, oblačiti se v možke obleke, in je tako oblečena

¹ Victor Hugo je dejal, da se Sand »ne more odločiti, ali je ženska ali možki«. Umetnostni kritik Mario Praz je trdil, da je »posebej zaradi George Sand pregreha lezbištva postala skrajno popularna«. Glej Lillian Faderman, 2002: 294–295.

obiskovala javne zборе in sprehode. Bila je tudi strastna ljubiteljica cigaret, kojim je do smrti zvesta ostala. (Pajk, 1876: 275–277)

Njeno življenje je bilo »od početka do konca jako čudno, romantično in nenavadno«, piše Pajk, od tod tudi »nenavadni slog njenih spisov, koji so vzbujali toliko pozornost in občudovanje«. Mlada George Sand je bila »mladi ženski divjaček«, bila je »vešča plesanja in jahanja, znala je orožje obračati in z mečem se boriti«, pohajkovala je po gozdovih, lovila in si »razveseljevala srce in vnemala mlado glavico s čitanjem drznih in pogumnih činov vojnih junakov«. To »njeno divje življenje«, to njeno »nežensko obnašanje« pa je vplivalo »na nje duh, na pozneje pri njej pojavivšo se fantazijo« (ibid). Opiše jo tudi telesno: »George Sand nij bila lepa. Bolj majhna kakor pa velika bila je močnega telesa in njeni obraz je bil možkega izraza, ker je na njem vse bilo veliko: nos, usta, ušesi. Samo velike, črne duhovite nje oči, in pa nje vedno smehljajoče ustni so dajale nelepemu obrazu nekov ženski, prijaznejši izraz«. In zaključí: »Sploh je George Sand s tako svobodo vselej razodevala svoja mnenja in prepričanja, kakor bi se ne bil drznil pisati možki pisatelj. (...) In najjimenitnejše pariške dame so jo častile in dvorile, kar nam dokazuje, da genij nijma ne spola ne stanu«. (ibid)

To pisanje je najbrž prva, feministično obarvana razprava o spolni relativnosti v slovenskem jeziku. Toda že nekaj let pozneje, ob koncu devetdesetih let 19. stoletja in z nastopom prvega vala feminizma, je takšen zagovor spolne dvoumnosti postal nezasišan problem in gotovo eden najmočnejših razlogov za spregled dela Pavline Pajk za več kot stoletje.

S Tatjano Greif sva v delu *Lezbična sekcija LL: kronologija 1987–2012 s predzgodovino* popisali, kako so predstavnice prvega vala feminizma na Slovenskem ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja »s svojim previdnim ali pač konformističnim zagovorom ženskih pravic zadušile vsak radikalnejši poskus postavitve ženskega vprašanja«. (Velikonja in Greif, 2012: 12) Tudi delo Pavline Pajk. Emancipacije žensk nikakor niso povezovale s spolno ali seksualno svobodo, spolna ali seksualna svoboda ali na splošno ženska spolna samoodločba ali seksualna želja so bile tabu, takšna toga moralna dostojnost pa je prispevala k utrjevanju heteronormnosti – torej tudi k tabuizaciji lezbištva. »Glejmo, Slovenke«, je pisala Marica Nadlišek Bartol (1867–1940), feministična pionirka, v reviji *Slovenka* leta 1899, »da ne zajdemo tudi tu predaleč, ne le, da si tako ne napravimo vglada, ampak zasmehovali bi nas tudi in to nekoliko po pravici.« (Velikonja in Greif, 2012: 16–17)

V razpravah prvega vala feminizma o tem, kaj je emancipacija žensk, se namreč ob koncu devetdesetih let 19. stoletja pojavijo diskusije o »tretjem spolu«, o »virilnih ženskah« in ali pomeni emancipacija tudi zavračanje ženskega spola. Zgodnje feministke so na vse pretege zavračale in obsojale vsakršna odstopanja od ženske vloge. Elvira Dolinar Danica (1870–1961), še ena od utemeljiteljic feminizma na Slovenskem, piše leta 1897 v reviji *Slovenka*, da želi »izpregovoriti« nekaj besed o ženski emancipaciji, toda

ne o onem buršikoznem duhu, ki veje dandanes v nekih – zlasti višjih krogih, po kojem se hočejo ženske znebiti takorekoč svojega ženskega čustva. Saj pušenje, oblastno, samo-svoje vedenje, nanosnik in ostrizeni lasje nikakor ne tvorijo bistev ženske emancipacije. To so le grdi izrastki na njej, kojih se poslužujejo one žene in dekleta, ki hočejo biti sicer zanimive, moderne, ki pa vendar ne umejo v svoji površnosti onega blagega gibanja po svobodi, po včlovečenju hlepečega ženstva. (ibid: 17)

Marica Nadlišek Bartol leta 1899 piše, da je med »slovenskim ženstvom zalotila«

pretirano emancipacijo, iskanje zunanjih efektov, ekscentričnost, ekstravagantnost, katero hočejo kazati že po zunanosti in v vsem vedenji. Take ženske so na videz že tako emancipirane, da skoro niso več ženske ali vsaj nočejo biti, nočejo več čutiti po žensko, a ker tudi možki niso, so to nekak 'tretji spol', kakor jih je imenoval neki Francoz. (ibid)

Gre za popolnoma nasprotna stališča od navdušenja, ki ga je Pavlina Pajk izpričevala nad George Sand in E. Marlitt.

Te »pretirano emancipirane« ženske, ki jih je prvi val feminizma tako ostro kritiziral, so imenovali tudi »nove ženske«, »moderne ženske« ali »georgesandistke«. ² S Tatjano Greif sva med takšne »georgesandistke« na Slovenskem poleg Pavline Pajk uvrstili tudi pisateljico Zofko Kveder (1878–1926), ki se je za naslovnico zbirke črtic *Misterij žene* leta 1900 fotografirala v moški obleki in kravati, in slikarko Ivano Kobilco (1861–1926), ki se je podpisovala kot I. Kobilca, ki je kadila v javnosti, bila je neporočena in na splošno »pretirano emancipirana« (ibid: 19–21). Ne pozabimo na pesnico Ljudmilo Poljanec (1874–1948), ki danes velja za prvo lezbično literatinjo in ki leta 1906 objavi knjižico *Poezije*, v kateri najdemo ljubezenski cikl *Baronesi Sonji*, namenjen ruski plemkinji Sonji Knoop.

Vesna Leskošek v delu *Zavrnjena tradicija* piše, da je bil »argument emancipirank prav ta, da ženska s svobodo ne bo izgubila tudi svoje ženskosti in se bo svojih dolžnosti zavedala. Če bi emancipiranke sprejele moderne ženske kot del gibanja, bi torej znikale lastni argument.« (ibid: 18) Zgodovinarica Carroll Smith-Rosenberg (1989: 264–280) pa meni, da so se ženske reformistke 19. stoletja, da bi legitimirale žensko politično subjektiviteto, obrnile k represivnemu in anahronističnemu tisočletnemu krščanstvu, ne pa k egalitarnim ali celo radikalnim komponentam republikanske retorike in liberalnega humanizma.

Pavline Pajk so tako zaradi njenega »georgesandizma« doletele sankcije tudi na feministični sceni, saj je uredništvo tržaške *Edinosti*, znotraj katere izhaja *Slovenka*, ³ ni hotelo več objavljati. Kakšno razpoloženje je v tistem času zavelo na Slovenskem glede spolne relativnosti, lahko vidimo v reviji *Dom in svet*, ki leta 1904 objavi članek anonimnega avtorja, morda avtorice, o stoti obletnici rojstva George Sand in temeljito počisti z navdušenjem nad njo in njeno »spolno pikanterijo«: »Ko je njeni častivci brezmejno proslavljajo, je pač le pravično, ako naglašamo, da so družbi škodljivi oni nazori, ki jih je razglašala v spisih in izvajala v svojem življenju.« (Velikonja in Greif, 2012: 20)

Momenti romantičnega prijateljstva v delih Pavline Pajk

Kajti, seveda, Pavlina Pajk velja tudi za prvo avtorico, ki zagovarja drugačne življenjske oblike kot zgolj heteroseksualno zakonsko zvezo. Že v prvem romanu, *Odlomkih ženskega dnevnika*, iz leta 1876 brani »stare devojke«, »stare device«: »Pa tudi če mej temi ženskami

² V teh izrazih je implicitno vsebovan tudi ali pa predvsem moment lezbištva.

³ Revija *Slovenka* je izhajala od leta 1897 do 1902 kot priloga tržaškega časopisa *Edinost* in velja za prvo žensko revijo, pa tudi za začetek ženskega gibanja na Slovenskem.

dobimo kojo, od prirode trdneje ustvarjeno, ktera je potem, ko se je videla prezreno od usode, ne delečo ljubezni z nikomer, začela sovražiti možnost in ves svet, ni-li tudi taka, in to dvojnega omilovanja vredna?» In zaključí: »Rajši stara devica, nego nesrečna ženica!« Kakšno nasprotje je bilo potem opozorilo Elvire Dolinar Danice, ki je četrto stoletja pozneje, leta 1900, zatrdila, da mora emancipacija žensk težiti k temu, da bodo ženske imele »samostalni poklic«, toda biti morajo »zvezane v zakonu«, kajti tako bo manj »starih tet«, »brezspolnih bitij«, »privrženic tretjega spola«, »sivih veš« (Velikonja in Greif, 2012: 17–18).

In prav tako lahko z gotovostjo trdim, da številna dela Pavline Pajk izpričujejo elemente specifičnega historičnega razmerja med ženskami, tako imenovanega romantičnega prijateljstva. Ameriška literarna zgodovinarica Lillian Faderman, ki to, v preteklosti izjemno spoštovano socialno institucijo datira vsaj od renesanse naprej, trdi, da »je pravzaprav nemogoče raziskovati korespondenco katerekoli ženske 19. stoletja, ne le v Ameriki, temveč tudi v Angliji, Franciji in Nemčiji, ne da bi v določenih trenutkih njenega življenja odkrila tudi strastne zavezanosti do žensk«, ki je v različnih obdobjih poimenovana tudi ljubezen sorodnih duš, bostonska poroka ali sentimentalno prijateljstvo (Faderman, 2002: 16).

»Ženski si pomenita vse in imata le malo povezav z moškimi, ti pa so odtujeni in povsem drugačni«, povzame Faderman bistvo romantičnega prijateljstva (ibid: 22). In nadaljuje:

Tovrstna romantična prijateljstva so bila v vseh vidikih ljubezenska razmerja, razen morda v seksualnem, saj so pretekla stoletja pogosto negovala pogled na ženske kot tiste, ki zmorejo le šibko seksualno strast. Morda so se poljubljale, se med seboj ljubkemale, skupaj spale, izražale prekipevajočo ljubezen in si obljubljale večno zvestobo, pa vendar so strast razumele le kot izraz duše. Seksualno razvnetost so morda zanikale tudi sebi, če so tako želele, saj je – za razliko od moških – ni izkazoval noben vidni dokaz. A zgodbe, dnevnik in korespondenca iz teh obdobj vendarle in ne glede na to, ali so ta razmerja imela tudi seksualno komponento, vztrajno slikajo romantične prijateljice, ki si razpirajo duše, ki govorijo jezik, ki ni bil prav nič drugačen od jezika heteroseksualne ljubezni: zaprisege večne 'zvestobe', 'misli, vedno usmerjene k njej', skupno življenje in celo skupno smrt. (ibid: 17)

V vsakdanjem življenju je bilo romantično prijateljstvo sprejeto kot žlahtno in čednostno, nadaljuje Faderman, in nikakor kot grožnja: »Dvom v romantična prijateljstva je bil redek, ker je družba verjela, da ljubezen med ženskami izpolnjuje pozitivne funkcije, denimo tolažbo za homosocialno segregirana dekleta in nesrečno poročene ženske, poleg tega pa sami moški niso verjeli, da bi ta razmerja lahko trajala.« (ibid: 87) Toda ženske so morale ohranjati standarde dostojnosti, skratka, morale so biti ženstvene; transvestitski lezbični pari so bili ob istem času silovito sankcionirani, kajti predstavljanje za moškega je veljalo za nedopustno obliko ženskega obnašanja: »Če se ženska obleče kot moški«, piše Faderman, »se predpostavlja, da se kot moški vede tudi seksualno ... Če pa si nadene oblačila, primerna svojemu spolu, je mogoče sklepati, da ni seksualno agresivna, dve neagresivni ženski skupaj pa v ničemer ne kršita domnevne lastniške pravice moških do teles žensk«. »Ni najbolj moteč sam seksualni vidik lezbištva«, nadaljuje Faderman, »temveč poskus prilaščanja moških pravic s strani žensk, ki se vedejo kot moški«, torej moška impersonacija in zavrnitev ženskega statusa. (ibid: 18, 62)

Vendar pa je bilo izrecnega seksualnega izražanja med romantičnimi prijateljicami malo, piše Faderman:

Mogoče so bili ljubezenski odnosi med ženskami v preteklih dobah manj telesni kot v naših časih, saj je bilo zaželeno, da ženske obvladajo vsakršen seksualni impulz in so morda ostajale v tem pogledu nerazvite. Kljub temu pa pomanjkanje očitnega seksualnega izražanja znotraj teh romantičnih prijateljstev ni zmanjšalo resnosti ali intenzivnosti strasti med ženskami – in če z lezbištvom razumemo silovito čustveno razmerje, v katerem sta si ženski nadvse predani, potem so romantična prijateljstva 16., 17., 18. in 19. stoletja lezbična. (ibid: 20)

Faderman zaključí:

Razlike med romantičnimi prijateljstvi in lezbično ljubeznijo seveda obstajajo, a bistvena med njimi se ne tiče toliko seksualnega izražanja kot večje neodvisnosti žensk v 20. stoletju. Ženska lahko sedaj upa v ljubezensko razmerje z drugo žensko za vse življenje. Lahko postane njeno prednostno razmerje, to pa se je le redko zgodilo pri romantičnih prijateljicah v preteklosti – že zaradi ekonomskih razlogov, če ne drugega. Zdi se, da je to edina pomembna razlika, zato si drznem ugibati: če bi romantične prijateljice iz starejših dob živele dandanes, bi mnogo od njih bilo lezbičnih feministk; če pa bi lezbične feministke naših dni živele v preteklih časih, bi večina njih bila romantičnih prijateljic. (ibid: 22)

Izraze čustvovanja, značilne za romantična prijateljstva – medsebojno ljubezen, vdanost, zvestobo – izpričujejo tudi knjižne junakinje Pavline Pajk. Pajk v svojih delih sicer venomer spodmika tedaj samoumevno vlogo žensk: ženski liki so najpogosteje feministični, zagovarjajo žensko zaposlitev, izobrazbo in ekonomsko samostojnost, heteroseksualna zakonska zveza ali dogovorjene poroke so vprašljive, prav tako ideja o tem, da je za žensko najpomembnejše, da se z zakonsko zvezo »preskrbi«. Toda prisotni so tudi značilni elementi romantičnega prijateljstva: neporočene, samske, pa tudi poročene ženske so bile zaradi priporočene homosocialnosti v 19. stoletju združene v različnih okoliščinah, vpletale so se v različne kulturne in društvene aktivnosti,⁴ skupaj so preživljale del življenja in pogosto med seboj razvile čustva, ki so bila po izraznosti tudi ljubezenska čustva. Obenem so se ob koncu 19. stoletja odprle zaposlitvene možnosti za ženske: ženska, ki je hotela biti samostojna, je lahko postala učiteljica, vzgojiteljica, pomočnica ali družica drugim ženskam, bolničarka (Faderman, 2002: 235). Tovrstni ženski homosocialni kontekst, iz katerega se pogosto razvije romantično prijateljstvo, je obvezen del literature Pavline Pajk. Moški so pogosto odsotni, kar na lepem umrejo ali izginejo, na koncu se sicer znova pojavijo v izboljšani verziji, toda v vmesnem času se skoraj vselej znajdejo skupaj različni ženski pari, nekdanji prijateljici, odgojiteljica in učenka, družbenica in graščakinja, dve sestri, mačeha in hči. Ženski se »tesno« povežeta in živita »življenje prijetno in zadovoljno, kakoršno si nista želele boljšega« (Pajk, 1897: 330). Skupaj z Lillian Faderman (2002: 89) bi lahko rekli, da je nemogoče razlikovati med jezikom ljubezni, ki ga med seboj uporabljata specifični junakinji Pavline Pajk, romantični prijateljici, in onim, ki se uporablja v heteroseksualnih ljubezenskih pismih.

Sobivanje ženskega para, graščakinje in družbenice, najdemo v romanu *Slučaji usode*. Ada iz novele *Blagodejna zvezdica* (1893: 188–256) razmišlja, da bi postala učiteljica, *odgojiteljica*

⁴ Graščakinja v romanu Pavline Pajk *Slučaji usode* vodi umetniški in družabni salon.

– ali pač družbenica pri »kakšnej bolj starikavej, a na samem živečej gospe«. V noveli *Roka in srce* (1895: 1–55) imamo dve junakinji: prva je petinpetdesetletna gospodična Leonora, samska, vzgojiteljica, ki nikoli »ni poznavala sitnob, ki so združene z zakonskim stanom«, »uživa zlato svobodo«, »ljudje, to je njeni znanci in prijatelji, imajo do nje čudovito zaupanje, posebno pa ženske. Marsikatera je svetu in tolažbe iskala pri njej, ki je vendar sama tako malo izkusila v življenju«. Druga je »ljuba« Valerija, petinštiridesetletna Leonorina »nad vse ljubljena« prijateljica, sicer poročena z baronom, toda, kot pravi sama: »Moj zakon s Karolom je bil tudi sklenjen brez mojega nagnenja.« Ko se prijateljici srečata, so »v Valerijinem objemu in v njenem pogledu, ki je izraževal samo dobroto, zapustila Leonoro vsa prejšnja premissljevanja. Kako blagodejen je trenotek, ko po dolgej ločitvi zopet slonimo na prsih pravega prijatelja s prepričanjem, da je srce, katero čutimo biti, kljub daljavi, ki nas loči od njega, vselej zvesto nam ostalo«. Na koncu povesti *Dora* (1938) živijo ženske, Dora, Jerica in Minka, brez moških.

Ženski par najdemo tudi v noveli *Mačeha* (1896: 56–160). Devetindvajsetletna Evfemija je odgojiteljica: »Kako je mogoče, da je Evfemija do zdaj samica. In sklenil bi bil svoje vprašanje s tajno mislijo, da je Evfemijino srce gotovo gomila kakšne za njo usodepolne skrivnosti«. Njena učenka je sedemnajstletna »živahna, trmasta, pretirana, samovoljna« Elza. V zgodbi postane Evfemija Elzina mačeha »in obedve skupaj imate potem lahko najsrečnejše življenje«. »Jaz ljubim Elzo«, pravi Evfemija, »za njo, čutim, ne bode mi nobena skrb pretežavna, nobena dolžnost pregrenka. Elza mi je tudi bila do zdaj vedno udana. Ali mislite, gospod dekan, da me bode odslej Elza manj ljubila, ker sem jej postala mačeha?« Elza pa »nekoliko poredno« vpraša dekana: »Ali ste kedaj čuli, gospod strijc, da bi sedemnajstletna devojka imela devetindvajsetletno mater?« Evfemije noče klicati »mati«, temveč »čisto kratko Evfemija« ali, »ljubkovaje«, »moja mlada mama«. V nadaljevanju se Evfemija in Elza, »za-se živeč«, »bolj druga druge okleneta, in prejšnje njuno prijateljstvo je čez leto še ože postalo«. Elzo sicer obletavajo snubci, toda ona »preveč ljubi svojo svobodo, da bi mislila na možitev«, obenem pa dobi »nagnenje do pisateljstva«. Pisma, ki jih Evfemija piše Elzi, se začenjajo z »dragi moj srček«. Ko se Elza vendarle zaroči s topliškim zdravnikom, ki je sicer Evfemijin mladostni »čestilec«, ta ne more skriti bolečine: »Evfemija je stezala roko proti Elzi, kakor da jo hoče ustaviti ter skoro obupno klicala za njo: Elza, moj biser, moje veselje, pojdi sem, saj te ljubim, saj te ... Dalje ni mogla besede izreči; zgrudila se je od omotice v postelj nazaj« (ibid). Novela se konča, skladno z razpoložljivostmi časa, s heteroseksualnima zarokama junakinj.

Toda elementi romantičnega prijateljstva so najmočnejše prisotni v že omenjenem romanu *Slučaji usode*. Že na samem začetku poteka med likom matere in očeta polemika o vlogi ženske, konkretno, njunih hčera. Mati zagovarja njihovo izobraževanje in poklicno življenje in se z možem prepira o hčerini službi. Mož hoče, da hči, kljub šolanju za učiteljico, ostane doma, mati pa mu oporeka: »Ali ni poezija, ako mlado dekle uporablja svoje moči in znanosti v prid človeštva, sebi na korist in rodbini v polajšanje, nego če se dolgočasi doma brez pravega posla in smotra, roditeljem v nadlego? Povej vendar, kaj naj počne Tilka odslej doma, vajena zdaj tičati vedno v knjigah?« Mož odvrne, naj se »omoži«, »kar je vendar, zdi se mi, najprimernejši stan in najboljše preskrbljenje poštenemu, dobro vzgojenemu dekletu.« (Pajk, 1897: 33) Ženske so moralno superiorne moškim, so plemenite in hčeram želijo srečo. Moški so goljufi, hudodelci, nečimrni in lahkomiselni, nepoštene in »moralno popačeni« ter nevredni zaupanja, želijo, da so hčere »preskrbljene«, toda tako, da s tem pridobijo tudi ali predvsem oni.

Ženske se morajo zato ločiti od moških in se osamosvojiti. Pavlina Pajk to izpelje tako, da

njene junakinje kar na lepem ostanejo brez mož – iz para graščakinje in družbenice iz romana *Slučaji usode* je prva vdova, druga, Malvina, pa zaradi moževega goljufanja ostane »zapuščena žena hudodelnikova« in povsem brez virov za življenje. (ibid: 47) O svojem možu reče: »Tako prve dni svojega zakona sem prišla do spoznanja, da ta uljudni plemič, ta izobraženi mož, ta visoko postavljeni uradnik, ... da je zver v človeški podobi« (ibid: 64), zaradi razočaranj pa zavrne vsako misel na zvezo z moškim v prihodnosti: »Užaljena do dna svoje čiste duše po izkustvu možke krutosti in lehkomiselnosti ne bi nikoli več hotela iskati sreče v novem zakonu.« (ibid: 96) To nenadno izginotje mož se zdi zaradi tedanjega družbenega imperativa heteroseksualne zakonske zveze za ženske skorajda nujno za to, da lahko pisateljica izpelje neproblematičen obrat k ženski homosocialnosti, k ženski dvojici.

Triindvajsetletna Malvina se torej odpravi v svet in išče načine za preživetje. V Gradcu ji stanodajalka pomoli časopisni oglas za delo z naslednjim besedilom: »Vesela, priletna, samoživeča gospa, bivajoča na svojem posestvu, išče družbenico, gospodično ali mlado udovo, ki naj bi bila izobražena, odličnega vedenja, vesele naravi in prikupne zunanosti. Oglasiti se osebno ali pismeno, Grad Rauhenstein na Tirolskem, pošta: Bolzan.« (ibid: 102) »Marsikatera samoživeča gospa, recimo da starikava ali bolehnna«, pravi stanodajalka, »bi se smatrala za srečno, dobiti tak le biser, kakor ste vi, za svojo družbenico ali pomočnico. Vse vaše lastnosti vas kakor nalašč priporočajo za tak poklic.« (ibid: 101) Kajti Malvina je

ena onih redkih lepotic, ki osupljajo in omamljajo takoj v prvem trenutku. Bila je visoko vraščena, šibke, a vendar polne rasti, bledega lica, a neke zdrave bledobe, prihajajoče od najbolj nežne polti, rujavih, izgovornih očij, katere so dobivale poseben, iskreni odsev, lesketajoče se v senci dolgih trepalnic, lasij tudi rujavih, mehkih in svetlih ter prirodno skodranih. Ne bilo bi lahko misliti si bitja, ki bi še bolj, kakor ona, se prikladalo vzoru klasične lepote. In taka lepota navadno vztraja navzlic letom in viharjem življenja. (ibid: 57–58)

Lillian Faderman (2002: 90) bi na tem mestu opozorila, da romantične prijateljice niso zlahka izražale čutnosti ali telesnosti, jim je pa bilo dopuščeno, da izrazijo telesno občudovanje. Kakorkoli, Malvina najprej omahuje, in sicer zaradi besedic »vesele naravi«, a nazadnje se na oglas za »družbenico« le prijavi, je sprejeta in tako zapusti »domovino« ter se poda »v neznano bodočnost«.

Na gradu Rauhenstein⁵ živi »gospa čez šestdeset let stara ... rada vesela in rada videča tudi druge vesele«, (ibid: 106) vdova, graščakinja »ter sila bogata, kar jej je dajalo možnost, živeti po svojih nagibih in trmah« (ibid: 107). Ima umetniški in družabni salon in Malvina tako celih osem let živi »družbinsko življenje«. Teh osem let »je živela v tako tesni zvezi z graščakinjo, da je ž njo čutila vsako prijetnost in neprijetnost, ki jo je zadevala« (ibid: 137). Trdi, da je to bil »čas najsrečnejši njenega življenja«. Graščakinjin pastorek Otmar »ne more umeti, da bi mogla mlada, lepa in, kakor sodi iz nje mirnega globokega pogleda in nje resnega, dovršenega vedenja, tudi duhovita ženska, preživeti najsrečnejšo dobo življenja, posebno mladosti, na

⁵ Grad Rauhenstein zares obstaja v Avstriji blizu Dunaja. Treba je omeniti, da se v pisateljicini izbiri tega imena morda skriva besedna koda, ki je v tistem času označevala »pretirano« žensko obnašanje, kajenje (rauchen pomeni v nemškem jeziku kaditi), ki so ga povezovali z ženskim prevzemom moškega obnašanja, predvsem z lezbištvom.

samotnem gradu, ob strani starikave gospe, in pri tem čutiti se presrečno?» (ibid: 146)

Malvina po raznih pripetljajih izgubi službo pri graščakinji in ta ji ob slovesu reče: »In vendar, dasi vas tudi zdaj nič manj ne čislam in ne ljubim, v nekaterem oziru celo občudujem ter z vami živo sočustvujem, vendar – ločiti se morave«. (ibid: 311) Graščakinja trpi:

Ko bi graščakinja nikoli ne bila Malvini izkazala naklonjenosti, ta trenotek bi jej bil odkril, kako ona čuti za njo. Da hudo trpi, trpi zavoljo odpovedi, katero jej nalaga ponos nje hiše, je bilo jasno kot beli dan. Kako bode odslej živela brez prikupljive bližine ustrezne in razumne ženske, ni mogla niti misliti. A da bi zadušila svoj krivi ponos, da bi prezrla mnenje sveta in poslušala glas svojega srca, ki se je tako gorko pōtežalo za družbenico, ni bila krepka dovolj. (ibid: 312)

Še iste noči, ko odslovi Malvino, umre za kapjo: »Razburjenost zadnjih dni, bolest in živo obžalovanje po nenadomestljivi družbenici, katero je po svojem trdnem prepričanju morala odsloviti, so presunili tako silno nje itak že nekaj časa bolešno telo, da so, če že ne provzročili, pa gotovo pospešili nje smrt« (ibid: 321–322). Roman se nato konča s poroko med Malvino in Otmarjem, a še pred tem, takoj po graščakinjini smrti, se na Rauhensteinu zgodi še eno srečno sobivanje žensk brez moških – Malvina namreč postane upravnica grajskega premoženja, k sebi pokliče sestro Milko in nato jima je »potekalo življenje prijetno in zadovoljno, kakoršno si nista želele boljšega« (ibid: 330).

Omenim naj, da dela Pavline Pajk niso edini primer, kjer lahko na Slovenskem najdemo romantične prijateljice. S Tatjano Greif sva primer romantičnega prijateljstva že našli, toda uporabljen je bil kot feministično opozorilo pred »skrajno pretiranostjo, prisiljeno originalnostjo«. Marica Nadlišek Bartol piše leta 1899 o »ženskah, iščočih ekstravagantnosti in ekscentričnosti«, ki so »protivne zakonu«, nato pa navede pismo, ki ga je »taka nasprotnica zakona pisala svoji prijateljici, katero je prej oboževala in o kateri je izvedela, da se poroči«. Citat iz pisma gre takole: »Bog mi je priča, da kult, s katerim sem se ti klanjala, ni bil le slama, a toliko odkritosrčna sem, da Ti povem, da se je malce izpremenil, kajti oboževanje se je izprevrгло v navadno prijateljstvo. Ljubezen ni nič manjša, a ona ne izvira več iz oboževanja, ampak iz pomilovanja, sočustva! Ti si mi bila nekaj višjega, vzor, tako svetel in čist.« Bartol na koncu prispevka znova opozori: »Ostani ženska po vedenji, po nežnosti, po čustvovanji, drugači te mora človeška družba, do katere imamo vsak svoje dolžnosti, obsojati ter te prištevati v nekak – tretji spol. Le v skrajnosti nikar!« (Velikonja in Greif, 2012: 23) Brez večjih težav torej lahko določimo časovno točko, ko je ta oblika sentimentalnosti in ljubezni med ženskami postala na Slovenskem neprijemna, pa tudi, da so pred njo opozarjale tudi ali pa predvsem prve feministke.

Preden izstopim iz »georgesandizma« Pavline Pajk in zvez med ženskami v njenih delih, naj omenim še njen *Roman starega samca* (1895), ki je zanimiv zato, ker je napisan v prvi moški osebi. Dijak Vekoslav, »dvajsetletni mladenič zdravega telesa, ognjene domišljije«, gre v prestolno mesto, da se izuči za zdravnika. Tam doživlja razne peripetije z ženskami, recimo s sosedo, pevko Hermino: »Za nje hrbtom stojim in pazim, kdaj naj obrnem stranico not. Not pa celo ne vidim, pač pa nje beli tilnik, na katerem se modre niti, tanke žilice napenjajo ob petji; vidim nje prsi, kako se zajedno dvigajo z glaskom in – pamet me mine. Sklonim se proti nji, da bi ji poljubil usteca, izvir onih čarobnih glasov, ona pa me bliskoma pahne od sebe.« Sledi naslednja sosedica, šivilja – ki je očitno tudi »moderna«: »Gospica, počesana po najnovejši šegi, oblečena v pretirano modno nošo, imajoč na sebi vse mavrične barve, vstopi na moj oglas

v sobo.« Med študijem služi Vekoslav kot »domači učitelj v plemenitaški hiši« in »občuje z damami najvišjega plemstva«, pri sedemindvajsetih pa končno postane zdravnik, »svoboden, samostojen«, »rešen vseh spon, kakor ptiček pod nebom, neodvisen«, zdravi osemindvajsetletno graščakinjo Olgo, spozna njeno mlado štiriindvajsetletno sorodnico Hortenzijo, a na koncu se ustraši za svoj mir, saj ve, da »kar je danes nagnjenje, utegne postati jutri ljubav«, zato se posveti samo poklicu, ljubi »nikoli več« in ostane – »star fant«.

Naj spomnim, da je prvoosebnega pripovedovalca v svojih romanih uporabljala tudi Ljuba Prenner. To njeno potezo je Suzana Tratnik (2004: 14) pojasnila takole: »V njeni prozi ni ničesar odkrito lezbičnega, lahko pa v prvoosebnem pripovedovalcu, ki je vedno moški, prepoznamo nosilko lezbične želje.« Takšni interpretaciji Tratnik sicer pravi »lezbična kraja«: »Domnevni straight oziroma hetero tekst ukrademo oziroma si ga prisvojimo z lezbično interpretacijo.« (ibid: 13) Vendar pa lahko literarni prevzem moškega spola interpretiramo tudi z razumevanjem časa, v katerem je Pavlina Pajk pisala, in tedanjih možnosti izrecnega izražanja seksualne želje, ki je bilo dopustno zgolj moškim. Če je torej Pavlina Pajk ljubezensko čustvovanje lahko pripisala ženskim parom in tako zapisala tukajšnjo verzijo romantičnih prijateljstev, pa je seksualna želja do žensk vendarle morala imeti, skladno z moralnimi imperativi časa, moškega nosilca.

Nezaslišanost romantičnega prijateljstva med ženskami – znova ali še vedno

Ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja, v času, ko se je začel resno spreminjati in izboljševati družbeni položaj žensk, se je spremenil tudi pogled družbe na ljubezen med ženskami in torej tudi na romantična prijateljstva – a na slabše. K temu je izjemno prispevala seksologija, ki je tovrstno ljubezen opredeljevala kot zdravstveni problem. Lezbištvo, piše Faderman, kot so ga opredeljevali seksologi, je namreč opisovalo podoben odnos kot romantično prijateljstvo: »Lezbištvo je opisovalo odnos, v katerem se med ženskama prepletajo najmočnejša čustva in naklonjenosti. Seksualni kontakt je lahko del odnosa v večji ali manjši meri, lahko pa je povsem odsoten. Ženski rade volje preživljata večino časa skupaj ter si delita večino življenja. Romantično prijateljstvo je opisovalo podoben odnos.« (Faderman, 2002: 18–19) Toda svoje je prispeval tudi, kot sem opisala, prvi val feminizma, ki je svoje zahteve utemeljeval na heteronormnih imperativih in izključitvi vseh »pretiranosti«.

Toda tudi zaradi seksoloških tipologij in dominantne kulture, ki je homoseksualnost izločila iz družbenega reda, so se v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja v evropskem in ameriškem prostoru oblikovale kontrakulturne homoseksualne skupnosti in izrecna homoseksualna kultura. Angležinja Renée Vivien (1877–1909) objavi leta 1904 roman z izrecno lezbično tematiko *Prikazala se mi je ženska*. Angležinja Radclyffe Hall (1880–1943) leta 1928 napiše roman *Vrelec samote*. Istega leta Američanka Djuna Barnes (1892–1982) objavi *Damski almanah*, leta 1936 pa *Nočni gozd*. Leta 1928 Virginia Woolf (1882–1941) napiše roman *Orlando*. Ta dela v slovenskem prostoru istega obdobja nimajo ustreznice: v Sloveniji preskoka iz diskurza romantičnega prijateljstva, kot ga v romanih izpričuje Pavlina Pajk, v lezbično prilastitev seksološkega diskurza ali lezbično nasprotovanje seksološkemu diskurzu, skratka, v pojmovanje lezbištva kot zavestnega, političnega izobčenstva, ni bilo – ali pa morda to področje še ni podrobneje

raziskano. Še en motiv, zelo pogost v tistem času, homoseksualna ljubezen v šolskem okolju, v internatu, med sošolkami oziroma med učiteljico in dijakinjo, kot ga izpričuje roman Christe Winsloe (1888–1944) *Mädchen in Uniform* z začetka tridesetih let 20. stoletja, ima v slovenskem prostoru gejevsko ustreznico, roman Franceta Novšaka (1916–1991) *Dečki* iz leta 1938. Toda za romane z izrecno lezbično tematiko bomo morali čakati vse do osemdesetih oziroma devetdesetih let 20. stoletja, na lezbični aktivizem in njegovo kulturno produkcijo.

Je pa leta 2013, po sto šestnajstih letih, založba *Zala* ponovno objavila roman Pavline Pajk *Slučaji usode*. Ali pa bi morda lahko rekli – napisala ga je na novo, ta ponatis oziroma kar ponapis pa je skrajni primer založniške zlorabe. Uredniški posegi, ki jih je opravila Mateja Črv Sužnik, so v novi izdaji tako nezaslišani in škandalozni, da popolnoma popačijo knjigo, saj vzpostavljajo med knjižnimi junaki ali junakinjami, ki so povsem spremenjeni, drugačna razmerja in drugače situacije. In, seveda, v celoti so spremenjeni ali kar preprosto izpuščeni izrazi romantičnega prijateljstva.

Izvorni izraz »samoživeča gospa« je v novi izdaji spremenjen v »osamljena gospa«. Naj v ilustracijo večslojne absurdnosti te spremembe še enkrat spomnim, da je graščakinja vodila umetniški salon. Nadaljujmo: izvorni opis graščakinje, ki je »rada vesela in rada videča tudi druge vesele«, je v novi izdaji spremenjen v to, da se je graščakinja »vsega veselila, najbolj pa tega, da je svoje veselje lahko delila z drugimi«. Izvorni stavek »A navzlic vsemu temu pravega prijateljstva in popolnega zaupanja ni bilo med njima, kakor bi se bilo pričakovalo od dveh žensk, živečih v tako tesni zvezi« je v novi izdaji spremenjen kar v »Toda pravi zaupni prijateljici nista postali«. Izvornega stavka »Živela je v tako tesni zvezi z graščakinjo, da je ž njo čutila vsako prijetnost in neprijetnost, ki jo je zadevala« v novi izdaji sploh ni več – namesto njega je kar »Res škoda, da se je tokrat tako izteklo«. Ko v izvorni izdaji Malvina pripoveduje Otmarju, da je pri graščakinji že osmo leto, doda še: »In reči moram, da je bil ta čas najsrečnejši mojega življenja« – v novi izdaji tega dodanega stavka ni več, Malvina reče zgolj: »Že osmo leto.« V izvorni izdaji je nato še enkrat potrjeno, da se Malvina »ob strani starikave gospe« »čuti presrečno« – in tudi to je v novi izdaji povsem izpuščeno. V izvornem delu, kjer Malvina izgubi službo in jo graščakinja odslovi, rekoč: »Smatrala vas nisem kot podložnico, temveč kot prijateljico in zaupnico. Bila ste pa tudi mojega priznanja vredna. In vendar, dasi vas tudi zdaj nič manj ne čislam in ne ljubim, v nekaterem oziru celo občudujem ter z vami živo sočustvujem, vendar – ločiti se morave«, je v novi izdaji napisano: »Vedno ste mi bili nadvse dragi, ne samo kot družabnica, ampak kot prijateljica. Danes nimam o vas nič drugačnega mnenja, kljub temu se morata najini poti ločiti«. Ves del opisa graščakinjinega trpljenja iz izvorne izdaje je v novi izpuščen: »Ko bi graščakinja nikoli ne bila Malvini izkazala naklonjenosti, ta trenotek bi jej bil odkril, kako ona čuti za njo. Da hudo trpi, trpi zavoljo odpovedi, katero jej nalaga ponos nje hiše, je bilo jasno kot beli dan. Kako bode odslej živela brez prikupljive bližine ustrezne in razumne ženske, ni mogla niti misliti. A da bi zadušila svoj krivi ponos, da bi prezrla mnenje sveta in poslušala glas svojega srca, ki se je tako gorko potezalo za družbenico, ni bila krepka dovolj«. In povsem so izpuščeni razlogi za graščakinjino nenadno smrt, tudi »živo obžalovanje po nenadomestljivi družbenici«; namesto tega v novi izdaji piše: »Preveč vznemirjenja je pretrpela v zadnjih dneh«. In še pika na i: celo kvaliteta sobivanja dveh sester, ki jima je »potekalo življenje prijetno in zadovoljno, kakoršno si nista želele boljšega«, je v novi izdaji povsem izpuščena.

Morda gre za zavestno cenzuro in homofobno brisanje delov, kjer je izražena »pretirana«

ljubezen med ženskami. Lahko si pomagamo tudi z razlago Lillian Faderman, ki trdi, da sta jezik in vedenje romantičnih prijateljic »za današnji čas nekaj nezaslišanega: tovrstna prijateljstva se običajno razvrednotijo s pripisovanjem lahkovernosti ali z ozkimi razlagami, ki pojmujejo 'lezbištvo' zgolj kot seksualno nagnjenje.« (Faderman, 2002: 94) Tako nezaslišana so, da je urednica celotne odlomke in izraze, prav tiste, kjer je izkazovanje ljubezni med ženskama najmočnejše, preprosto izpustila ali spremenila. Takšne izpustitve in spremembe terminologije so popolni kulturni barbarizem, saj med drugim povsem izpustijo in popačijo označevanja, ki so lahko zelo bistvena za vpogled v morebitni predhomoseksualni oziroma predlezbični diskurz tistega časa. Naj omenim še to, da je v *Besedi urednice* v novi izdaji E. Marlitt preimenovala kar v Eugenie Marlitt, povsem v nasprotju z bistvom psevdonima, skladno s tem pa je povsem izpuščena tudi razlaga o tem, kaj je E. Marlitt v svojem času pravzaprav predstavljala, prav tako pa ni prav nič omenjeno, kako je bila Pavlina Pajk prav zaradi tega opiranja na »georgesandistke« sprejeta – oziroma, bolje rečeno, prezirana.

Zato seveda tudi pri recenzentskih opisih ponatisa romana *Slučaji usode* ni o dimenziji romantičnega prijateljstva niti sledu. Revija *Bukla* denimo zapiše: »Težko delo in hčerina bolezen mlado žensko popolnoma izčrpata, zato se odloči, da gre za družabnico ovdoveli graščakinji. Tam se je njena pot, kot se za pravi ženski roman spodobi, obrne na bolje, boleči spomini pa jo spremljajo še naprej.« (Rugelj, 2013) Ne vem, koliko je za »ženski roman« »spodobno«, da se ženska »pot« ob drugi ženski »obrne na bolje«, je pa to precej pogosto pri lezbičnem romanu. Gabrijela Babnik v *Delovi* recenziji nekritično ponovi napako z imenom E. Marlitt, kajti tudi ona piše o Eugenie Marlitt, obenem pa napiše, da je »tisto, kar utegne biti v pisanju Pavline Pajkove subverzivno glede na standardizirani tip ženskega romana, ki ga je mogoče prebirati tudi kot potrditev meščanske ideologije, periferni značaj junakinje«, Malvinina »družbena podhranjenost«. (Babnik, 2013) Nikakor ne.

Subverzivno v pisanju Pavline Pajk je predvsem njeno močno opiranje na tiste feministične pionirke, ki so v svoj boj vključevale tudi razbijanje spolnih in seksualnih konvencij. Subverzivni so njeni elementi romantičnega prijateljstva med ženskami, relativnosti spolov in spolne transgresije. Toda ta analitska slepota je pričakovana: s Tatjano Greif sva že opozorili, kako široka je v Sloveniji slepa pega za lezbične zgodovinske intervencije in prijeme: kako zelo

manjka ključna intervencija razumevanja lezbičnega izražanja oziroma lezbištva v obdobjih pred homoseksualnim gibanjem, na katero opozarjajo tudi v slovenščino prevedene lezbične zgodovinarke, pisateljice, avtorice, kot so Shari Benstock, Lillian Faderman, Elizabeth Lapovsky Kennedy in Madeline D. Davis, Adrienne Rich, Leslie Feinberg ter mnoge druge. Če interpretirate starejšo feministično zgodovino ali zgodovino žensk, enostavno morate poznati glavne poante, ki jih obdelujejo navedene avtorice – potem se vam bo hitro razkrila tudi lezbična zgodovina. (Velikonja in Greif, 2012: 11)

Pavlina Pajk je več kot dvajset let preživela s soprogom, profesorjem slovenščine, tiskarjem in urednikom Jankom Pajkom, v tujini, v Gradcu, Brnu in na Dunaju.⁶ To je uvršča med tiste slovenske umetnice, »georgesandistke«, kot sta bili tudi Ivana Kobilca in Zofka Kveder,

⁶ Pomembno je omeniti, da sta se Pavlina in Janko Pajk dogovorila za poroko kar preko pisem, ne da bi se prej sploh videla.

ki na Slovenskem v svojem času niso bile dobrodošle, ki niso potrjevale zamišljene kulturne in nacionalne pravdnosti in so zatorej več avtorske svobode našle v bolj odprtih, svetovljanskih okoljih. Glede na omenjen, letos izdan ponatis enega njenih romanov in popačitev vsebin, ki so zbudile odpor že v njenem času, se zdi, da se nevtraliziranje ali spregledovanje tako eksplicitnih kot implicitnih lezbičnih vsebin, ki se na Slovenskem razpenja – če pogledamo samo primer Pavline Pajk – že več kot stoletje, nikakor ne končuje.

Literatura

- BABNIK, GABRIJELA (2013): *Hotela je biti meščanska pisateljica*. Delo, 10. junij 2013.
- BARNES, DJUNA (2002): *Nočni gozd*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- BARNES, DJUNA (2009): *Damski almanah*. Ljubljana: Škuc.
- EDINOST (1896): Portretne karikature: Iz mape slikarske diletantke. 13. september 1896: 110. Trst.
- FADERMAN, LILLIAN (2002): *Več kot ljubezen moških: Romantično prijateljstvo in ljubezen med ženskami od renesanse do sodobnosti*. Ljubljana: Škuc.
- HLADNIK, MIRAN (2005): Prva dama slovenskega ženskega romana Pavlina Pajkova. Slovenska književnost. Dostopno na: <http://lit.ijs.si/pavlina.html> (30. september 2013).
- LEKSIKON SLOVENSKA KNJIŽEVNOST (1996): *Paulina Pajk*: 334. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- PAJK, PAVLINA (1876): George Sand. *Zora*, 17: 275–277. 1. september 1876. Maribor.
- PAJK, PAVLINA (1893): Odlomki ženskega dnevnika. V *Zbrani spisi Pavline Pajkove, I. zvezek*, D. Hribar (ur.), 124–187. Celje.
- PAJK, PAVLINA (1893): Blagodejna zvezdica. V *Zbrani spisi Pavline Pajkove, I. zvezek*, D. Hribar (ur.), 188–256. Celje.
- PAJK, PAVLINA (1895): Roka in srce. V *Zbrani spisi Pavline Pajkove, II. zvezek*, D. Hribar (ur.), 1–55. Celje.
- PAJK, PAVLINA (1895): Mačeha. V *Zbrani spisi Pavline Pajkove, II. zvezek*, D. Hribar (ur.), 56–160. Celje.
- PAJK, PAVLINA (1895): Roman starega samca. *Ljubljanski zvon*. Dostopno na: <file:///C:/Users/Nina/Downloads/URN-NBN-SI-doc-UAS9TPD0.pdf> (16. april 2014).
- PAJK, PAVLINA (1897): *Slučaji usode*. Gorica: goriška pisarna A. Gabršček.
- PAJK, PAVLINA (1938): *Dora*. Sodalizio S. Ermacora: Gorizia.
- PAJK, PAVLINA (2013): *Slučaji usode*. Zala: Lesce.
- RUGELJ, RENATE (2013): Pavlina Pajk, Slučaji usode. *Bukla*, (89–90): 11. Ljubljana.
- SMITH-ROSENBERG, CAROLL (1989): Discourses of Sexuality and Subjectivity: The New Woman, 1870–1936. V *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*, M. Bauml Duberman, M. Vicinus in G. Chauncey Jr. (ur.), 264–280. New York: Nal Books.
- TRATNIK, SUZANA (2004): *Lezbična zgodba: Literarna konstrukcija seksualnosti*. Škuc: Ljubljana.
- VELIKI SLOVENSKI BIOGRAFSKI LEKSIKON OSEBNOSTI (2008): *Paulina Pajk*: 794. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VELIKONJA, NATAŠA in GREIF, TATJANA (2012): *Lezbična sekcija LL: kronologija 1987-2012 s predzgodovino*. Ljubljana: Škuc.
- VIVIEN, RENÉE (2011): *Prikazala se mi je ženska*. Ljubljana: Škuc.
- SI. WIKIPEDIA. *Paulina Pajk*. Dostopno na: http://sl.wikipedia.org/wiki/Pavlina_Pajk (30. avgust 2013).
- WOOLF, VIRGINIA (1974): *Orlando*. Ljubljana: Mladinska knjiga.